ISSN 2278-8808
UGC APPROVED SR. NO. 45269
SJIF 2016 = 6.177
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

समावे शत शक्षणात दिव्यांग वद्यार्थ्यांसाठी अनुभवी शक्षकांनी केलेला प्रयत्न – एक व्यष्टी अभ्यास

वद्यादेवी भला बागुल, डॉ. संजीवनी रा. महाले & सौ. श र्मष्ठा च. ओक

पीएच डी संशोधक शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा य च म मुक्तविद्यापीठ नाशिक

प्र संचालक सहयोगी प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा य च म मुक्तविद्यापीठ नाशिक

वरिष्ठ शैक्षणिक सल्लागार शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा य च म मुक्तविद्यापीठ नाशिक

Abstract

समावेशित समाज घडविणे हे आता शिक्षण व्यवस्थेचे उद्दिष्ट ठरताना दिसून येत आहे यासाठी शिक्षण प्रवाहात सर्वांचा समावेश होणे आवश्यक आहे शिक्षण प्रवाहात येणारे विद्यार्थी हे विविध क्षमता विविध गरजा असणारे आहेत यांच्या समावेशानासाठी शिक्षकाला मित्र मार्गदर्शक तत्वज्ञ या भूमिकेतून काम करावे लागते जर शिक्षकांनी आपल्या शैक्षणिक अनुभवातून दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समजून घेतले त्यांच्या गरजेनुसार शैक्षणिक सोयीसुविधा पुरवून त्यांच्या विकासाला वाव दिला त्यांच्यातील सुप्तगुणांना विकसित केले त्यांच्या प्रगतीत इतर समाज घटकांचा सहभाग करून घेतला उपचारात्मक अध्यापनाचा वापर केला तर दिव्यांग विद्यार्थ्यांची संपादणूक पातळीत वाढ होण्यास मदत होते

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना

शक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी शासन शक्षणात वै वध्यपूर्ण प्रयोगाचा अवलंब करत असते. भारतीय राज्यघटनेतील ८६ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ६ ते १४ वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शक्षण देणे, हा त्या बालकांचा मुलभूत अ धकार आहे. (बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शक्षणचा हक्क अ धनियम, २००९) त्याअनुषंगाने शक्षणापासून दूर असलेल्या बालकांना शाळेत समा वष्ट करून घेण्यासाठी केंद्र व राज्य शासन नेहमीच प्रयत्नशील असते. त्या प्रयत्नांपैकी एक महत्त्वपूर्ण प्रयोग म्हणजे समावे शत शक्षण होय. समावे शत शाळेतील व वध दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या समावेशनात शक्षकांची भू मका महत्त्वपूर्ण असते. दिव्यांग वद्यार्थ्यांना त्यांच्या अपंगत्वानुसार शालेय वातावरणात समा वष्ट करणे तसेच दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार भौतिक सु वधा, वर्गरचना, अध्यापन, शैक्ष णक साहित्य, अभ्यासक्रमातील बदल या बाबी वेगवेगळ्या असतात. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता शक्षकांनी दिव्यांगानुसार बदल करून आपले कार्य करणे अपे क्षत आहे. दिव्यांगाच्या प्रकारानुसार गरजा लक्षात घेता मतिमंद वद्यार्थ्यांच्या

गरजा या वेगळ्या स्वरूपाच्या असतात. या मतिमंद वद्यार्थ्यांसाठी अनुभवी शक्षकांनी केलेले प्रयत्न सदर शोध निबंधात मांडलेले आहेत.

तात्विक मीमांसा

समाजातील व वध स्तरात वखुरलेल्या, समाजाच्या मुख्यप्रवाहापासून दूर राहिलेल्या वर्गामुळे समाजात एक प्रकारची दरी निर्माण झालेली दिसून येते. ही दरी भरून काढण्यासाठी शासनाने काही महत्त्वपूर्ण पावले उचलले आहेत. या घटकांना समाजात सामावून घेण्यासाठी शक्षण, संस्कृती, धोरणे, कार्यपद्धती यांची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. याअनुषंगाने शक्षणातील एक नव वचार प्रवाह म्हणजे समावे शत शक्षण (Inclusive Education) होय. या समावे शत शक्षणातील एक घटक म्हणजे दिव्यांग वद्यार्थी, त्यांच्या शालेय समावेशनासाठी जागतिक व राष्ट्रीय स्तरावर व वध प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय/ जागतिक स्तरावरील ठळक प्रयत्न :

मानवी हक्कांचा जाहीरनामा १९४८- सन १९४८ च्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या साधारण सभेत मानवी हक्कांना जागतिक जाहीरनामा स्वीकारला गेला. त्यामध्ये सर्व बालकांना मोफत व सक्तीच्या शक्षणाची हमी दिली गेली आहे. त्यात म्हटले आहे क मानवी हक्क आ ण मुलभूत स्वातंत्र्याच्या दृढीकरणासाठी आ ण मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व वकासासाठी शक्षण हवे. शक्षणातून सर्व राष्ट्रे, व भन्न धा र्मक व वां शक गट यात सामंजस्य, सहिष्णुता व मैत्रीला चालना मळावी तसेच शांतता राखण्यात राष्ट्रसंघाच्या कृतीत सहभाग वाढवा.

संयुक्त राष्ट्रसंघाचा बालहक्काचा मसुदा १९८९- कलम २ व २३ नुसार बालकांना भेदभावाची वागणूक मळता कामा नये. कलम २३ अक्षमता असणाऱ्या बालकांना शक्षणात प्रवेश, प्र शक्षण, आरोग्य सु वधा, पुनर्वसन सु वधा, व्यवसाय पूर्वतयारी व मनोरंजन यांच्या संधी मळायला हव्यात जेणेकरून त्यांचा कमाल व्यक्ति वकास तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक व अध्यात्मिक वकास होईल.

जॉमतिन येथील जागतिक परिषद १९९०- जॉमतिन येथे झालेल्या परिषदेचे मुख्य ध्येय म्हणजे सर्वांसाठी शक्षण हे होय. यात अपंगाशी संबं धत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला होता.

१. सर्वच बालकांना व वशेषत: असंर क्षत व वं चत गटातील बालकांना शक्षण देणे व पूर्वबाल्यावस्थेतील जतनामध्ये सुधारणा करणे.
२. सर्व बालकांना वशेषत: मुलींना, वां शकदृष्ट्याअल्पसंख्याक असणाऱ्यांना संपूर्णत: मोफत व चांगल्या दर्जाचे सक्तीचे प्राथ मक शक्षण २०१५ पर्यंत मळण्याची हमी देणे.

अक्षमता असणाऱ्या व्यक्तींना समान संधीचे संयुक्त राष्ट्रसंघाचे प्रमा णत नियम १९९३- यातील नियम क्र. ६ यानुसार असणाऱ्या बालकांना, युवकांना व प्रौढांना शक्षणाचे समान हक्क असून 'सामान्य शक्षण व्यवस्थेत' एकात्मिक प्रकारे शक्षण दिले जावे.

(unesdoc.unesco.org)

वशेष गरजा असणाऱ्यांच्या शक्षणासाठी सालामान्का आराखडा १९९४– या आराखड्यातील परिच्छेद ३ कलम २ यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे सर्व बालकांना त्यांची शारीरिक, बौद्धक, सामाजिक, भावनिक, भाषक कंवा इतर परिस्थिती वचारात न घेता शाळांनी प्रवेश द्यावा.

राष्ट्रीय स्तरावरील ठळक प्रयत्न :

कोठारी आयोग (१९६४–६६) सर्व वकलांग वद्यार्थ्यांना सामान्य शाळेत प्रामुख्याने दाखल करून घ्यावे आ ण सर्वसामान्य शक्षकांना अपंगत्वाबाबतच्या प्र शक्षणासाठी सु वधा असावी.

मानवी हक्क (१९७०) अपंग मुलांच्या एकात्मिक शक्षणाची केंद्र पुरस्कृत योजना १९७४ मध्ये केंद्रीय कल्याण मंत्रालयाने घो षत केली. या योजनेतूनच प्रथम अपंग वद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य शाळेत सामावून घेण्याची सुरूवात झाली.

राष्ट्रीय शैक्ष णक धोरण (१९८६) अपंग मुलांच्या अडचणींची सोडवणूक करण्यासाठी शक्षकांना वशेष करून प्राथ मक शाळेतील शक्षकांना प्र शक्षण देण्याच्या कार्यक्रमाची पुनर्रचना करण्यात येईल.

कृती योजना (१९९२) प्रशासकीय अ धकारी व सामान्य शक्षकांसाठी मार्गदर्शक प्र शक्षण कार्यक्रम तयार करणे. सौम्य मान सक वकलांग आ ण इतर प्रकारच्या सौम्य अपंगत्व असणाऱ्या अपंग बालकांना सामान्य शाळांमध्ये शक्षण सु वधा द्यावी.

भारतीय पुनर्वसन परिषद अ धनियम (RCI) (१९९२) या अ धनियमात सन २००० या वर्षी सुधारणा करून त्यानुसार सामान्य शाळांमधील वशेष गरजा असणाऱ्या मुलांसाठी पूरक सेवा देऊ शकतील अशा वशेष शक्षकांना तसेच साधन शक्षकांना प्र शक्षण देण्याची जबाबदारी RCI कडे सोप वण्यात आली.

प्रा. राम मेघे प्राथा मक शक्षण आयोग (१९९२)

राष्ट्रीय कृती कार्यक्रम आराखडा, १९९२ च्या अनुषंगाने– राज्यातील सर्व वशेष शाळांची व प्र शक्षण संस्थांची यादी सर्वसामान्य शाळांमध्ये उपलब्ध करून द्यावी. शक्षकांना अपंग शक्षणाबाबत सेवांतर्गत प्र शक्षणाची सु वधा देण्यात यावी. अपंगांना उपजी वकेसाठी प्र शक्षण देणे.

समानसंधी, हक्क व संरक्षण व संपूर्ण सहभाग अ धनियम (१९९५) प्रकरण –५ – कलम २६

अपंग मूल १८ वर्षांचे होईपर्यंत योग्य वातावरणात मोफत शक्षणासाठी प्रवेश मळेल याबाबत खात्री करून घेणे. अपंग मुलांना सामान्य शाळांमधील वद्यार्थ्यांमध्ये सामावून घेण्यास प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय न्यास अ धनियम (१९९९)

अपंगांसाठी अडथळा मुक्त वातावरण निर्माण करून देणे. अपंग व्यक्तीमधील कार्यात्मक कौशल्य वकसनासाठी कार्यक्रम सुरु करणे.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम रूपरेषा (२०००)

अपंग मुलांच्या वशेष गरजा लक्षात घेऊन सेवांतर्गत प्र शक्षण कार्यक्रम घेणे. सामान्य शाळेत अपंग बालकांना समा वष्ट करण्यासाठी शक्षकांमध्ये कौशल्य व क्षमता वक सत करणे. वशेष गरजा असणाऱ्या मुलांसाठी प्राप्त माहितीच्या आधारे मूल्यमापनाची तंत्रे व पद्धती वक सत करणे.

महाराष्ट्र राज्य अपंग कल्याण कृती आराखडा (२००१)

अपंग व्यक्ती अ धनियम १९९५ च्या अंमलबजावणी साठीचा कृती आराखडा

"अपंग व्यक्ती" शब्दप्रयोग टाळून " वशेष गरजा असणाऱ्या व्यक्ती" असा दृष्टीकोन ठेवण्यात आला. प्रकरण दोन – शक्षणासाठी संपूर्ण संधी. वशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना सामान्य शाळेत प्रवेशासाठी ठोस निर्णय.

अकरावी पंचवा र्षक (२००७–२०१२)

योजनेच्या मसुदापत्राचे शीर्षक 'वेगवान आ ण सर्वसमावेशक वकास' असे आहे. त्यानुसार शालेय स्तरावर सर्वसमावेशकता निर्माण करण्यासाठी शासनाने व वध योजनाची अंमलबजावणी केलेली दिसून येते. म्हणून शालेयस्तरावरील समावेशनासाठी 'समावे शत शक्षण' ही संकल्पना पुढे आली.

समावे शत शक्षण :

"Inclusive education is based on "Philosophical Belief" that all learner, those with disablilities and those without, have a right to be educated together, in age apropriate class, groups and that all will benefit from education in regular schools."

सोहनी, च., शरोडे सं., (२०१६)

समावे शत शक्षण अशा तात्विक भू मकेवर आधारित आहे क ज्यात सक्षम व अक्षम अशा दोन्ही प्रकारच्या बालकांना त्यांच्या वयानुरूप योग्य वर्गात एकत्र शकण्याचा अ धकार आहे.

अपंगत्वाचे प्रकार

१) अंधत्व (Blindness)- पूर्णत: दृष्टीचा अभाव

चष्मा लावून चांगल्या डोळ्यांची दृष्टी तीक्ष्णता २०/२०० कंवा ६/६०

स्नेलनपेक्षा कमी असणे.

दृष्टीक्षेत्र २०° पेक्षा कमी असणे.

अंपग व्यक्ती (समान संधी, हक्काचे संरक्षण व संपूर्ण सहभाग)

२) कमी दृष्टी (Low Vision)- ज्या व्यक्तींचा दृष्टीदोष शस्त्र क्रया कंवा चष्मा/कॉन्टॅक्ट लेन्स यासारख्या उपकरणांच्या साहाय्याने कमी झाला असून जी व्यक्ती दैनंदिन व्यवहार करू शकते परंतु दृष्टिदोषाचे प्रमाण ४० टक्केपेक्षा अ धक आहे अशा व्यक्ती कमी दृष्टीच्या व्यक्ती म्हणून संबोधल्या जातात.

३) कर्णब धर (Hearing Impaired) – साठ अथवा जास्त डे सबल्सचा श्रवणऱ्हास असल्यास श्रवणदोष आहे, असा अर्थ होतो.

सामाजिक न्याय व सबलीकरण खाते (समाजकल्याण खाते)

४) अस्थिव्यंग (Locomotor Disability) – "सांधे, स्नायू, हाडे" यामध्ये निर्माण झालेल्या दोषांमुळे हात, पाय या अवयवांच्या हालचालीवर व क्रयाशीलतेवर येणाऱ्या मर्यादांना अस्थिव्यंगता असे म्हणतात.

५) मतिमंदत्व (Mentaly Challenged)- वैका सक अवस्थांमध्ये सर्वसामान्य बौध्दिक कार्याची वाढ सरासरीपेक्षा कमी होणे आ ण समायोजानात न्यूनता आढळणे म्हणजे मतिमंदत्व.

६) बहु वकलांग(Cerebral Palsy)- बहु वकलांग म्हणजे मेंदूवर झालेला आघात व अपघातामुळे मेंदूच्या वकास प्र क्रयेवर परिणाम होऊन शरीराच्या एका कंवा अनेक भागाचे नियंत्रण कमी झाल्याने बहु वध प्रकारची व वधांगी वकलांगता असलेली व्यक्ती होय.

७) अध्ययन अक्षमता (Learning Disability)- ज्या व्यक्तींमध्ये कोणत्याही प्रकारची शारीरिक, मान सक अथवा बौ द्धक उणीव नसते, बुद्ध्यांक सरासरी कंवा त्यापेक्षा जास्त असूनही आकलन, संकलन, प्रगटीकरण इ. बोधात्मक व्यवहारात अडथळा येतो अशांना अध्ययन अक्षमता असणारी व्यक्ती म्हणतात.

दिव्यांग वद्यार्थ्यांसाठीच्या शाळा-

१. वशेष शाळा (Special Schools)- वशेष शाळांमध्ये व शष्ट भौतिक सु वधा, इमारतीची वशेष रचना, प्र श क्षत शक्षक आ ण संसाधने यांची योजना असते.

२. मुख्य प्रवाहात आणणाऱ्या शाळा (Mainstream Schools)- वशेष गरजा असणारे आ ण नसणारे वद्यार्थी सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमांना एकत्र असतात. मात्र काही काळ वशेष गरजा असणाऱ्या वद्यार्थ्यांना वशेष प्र श क्षत शक्षक स्वतंत्रपणे व स्वतंत्र खोल्यांमध्ये मार्गदर्शन करतात.

३. एकात्मिक शाळा (Integrated School)- एकात्मिक शक्षण अंतर्गत व शष्ट क्षेत्रातील सर्व निय मत शाळांचा एक गट (Block) बन वण्यात येतो व गटातील सर्व शाळांनी सामायिक वशेष साधने, अध्ययन अध्यापन साहित्य आ ण वशेष शक्षक यांचा उपयोग करतात.

४. समावे शत शाळा (Inclusive Schools)- समावे शत शाळेत शक्षक, पालक आ ण इतर साधनव्यक्ती तसेच योग्य व पुरेशी संसाधने वापरून सर्व वद्यार्थ्यांच्या गरजा व क्षमतांनुसार लव चकतेने सामान्य अभ्यासक्रमाची कार्यवाही केली जाते.

(सोहनी, च., शरोडे,सं., २०१६)

समावे शत शक्षणात सुधारात्मक शक्षणाचे (Remedial Teaching) महत्त्व -

"Teacher and Schools are attempting to find solutions for these problems in the use of modern diagnostic and remedial methods in the classroom."

-Blair, Jones and Simpson

समावे शत शक्षणात व वध क्षमतांच्या वद्यार्थ्यांचा समावेश होत असल्याकारणे अशा बालकाच्या गरजा आ ण आकलनक्षमता देखील वेगवेगळ्या असतात. दिव्यांग बालकांच्या समस्या लक्षात घेऊन शक्षकांनी उपचारात्मक अध्यापन केल्यास त्यांच्यात सुधारात्मक बदल दिसून येतात. ह्याचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाने पुढील संशोधन प्रश्नांचा अभ्यास केला.

संशोधन प्रश्न :

१) सामान्य शक्षकांनी समावे शत शक्षण वषयक कोणते प्र शक्षण घेतले आहे ?

२) दिव्यांग वद्यार्थ्यांना अध्ययन-अध्यापन करतांना शक्षक कोण-कोणते अनुकूलन (Adaptation) करतात?

३) समावे शत शक्षणात अनुभवी शक्षक दिव्यांग वद्यार्थ्यांना कोणत्या शैक्ष णक, सामाजिक स्तरपर्यंत घेऊन जातात?

४) अनुभवी शक्षकांच्या कार्यामुळे इतर शक्षकांना दिव्यांग वद्यार्थांबाबत कोणत्या पद्धतीने प्रेरणा मळते?

संशोधन शीर्षक

प्राथ मक स्तरावरील दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या समावे शत शक्षणासाठी अनुभवी शक्षकांनी केलेला प्रयत्न - एक व्यष्टी अभ्यास

मुख्य संकल्पना: समावे शत शक्षण, दिव्यांग वद्यार्थी , समाज घटक, अनुकूलन .

संशोधन उद्दिष्टे

१) प्राथ मक स्तरावरील शक्षकांनी समावे शत शक्षणासंदर्भात घेतलेल्या प्र शक्षणाचा अभ्यास करणे.

२) दिव्यांग वद्यार्थ्यांसाठी शासनामार्फत उपलब्ध सु वधा पुर वण्याबाबत अभ्यास करणे.

३) दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या समावे शत शक्षणात समायोजनासाठी अनुभवी शक्षकांनी केलेल्या अध्ययन-अध्यापनातील बदल /अनुकूलन अभ्यासणे.

४) दिव्यांग वद्यार्थ्यांना समावे शत शक्षण घेण्यासाठी शक्षकांनी समाज घटकांकडून घेतलेल्या सहकार्याचा अभ्यास करणे.

५) दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या प्रवेशावेळेचा आ ण सद्यस्थितीतील सर्वांगीण संपादणुकीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन कार्यपद्धती

संशोधन पद्धती - सदर शोध कार्यासाठी समावे शत शाळेतील दिव्यांग (मतिमंद) वद्यार्थ्यांची शैक्ष णक, सामाजिक वकासातील प्रगती अभ्यासण्यासाठी व्यष्टी अभ्यास या पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

न्यादर्श - सदर व्यष्टी अभ्यासात ना शक जिल्ह्यातील प्राथ मक शाळेतील २ दिव्यांग (मतिमंद) वद्यार्थ्यांना समावे शत करणाऱ्या दोन अनुभवी शक्षक हे न्यादर्श म्हणून घेण्यात आले.

माहिती संकलनाची साधने- माहिती संकलनासाठी स्वर चत मुलाखत या साधनाचा वापर करण्यात आला.

प्राथ मक स्तरावरील शक्षकांनी दिव्यांग वद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात ठिकू ठेवण्यासाठी अनुभवी शक्षकांना व वधांगी प्रयत्न केले आ ण या प्रयत्नातून या वद्यार्थ्यांनी ७ वी पर्यंत शक्षण घेतले. प्राथ मक शक्षणातील अनेक शक्षकांकडून माहिती घेतली असता अशा दिव्यांग वद्यार्थ्यांसाठी शक्षकांनी केलेले प्रयत्न अत्यंत कमी आढळून आले. त्यातील दोन शक्षकांना दिव्यांग वद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात राहण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा व्यष्टी अभ्यास करण्यात आला त्यातून आलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

उद्दिष्टनिहाय निष्कर्ष -

उद्दिष्ट क्र. १ शक्षकाने समावे शत शक्षणासंदर्भात घेतलेल्या प्र शक्षणाचा अभ्यास करणे.

एका शक्षकांनी समावे शत शक्षणासंदर्भात प्र शक्षण घेतलेले नसून एका शक्षकांनी ३० दिवसीय प्र शक्षण घेतलेले आहे.

उद्दिष्ट क्र. २ शासनामार्फत दिव्यांग वद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध सु वधांचा पुरवण्याबाबत अभ्यास करणे.

सदर शक्षकांनी दिव्यांग वद्यार्थ्यांना अपंग मदत भत्ता, शालेय गणवेश , पाठ्यपुस्तक, शष्यवृत्ती, आरोग्य योजनेतून वैद्यकीय उपचार या सु वधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

उद्दिष्ट क्र. ३ दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या समावे शत शक्षणात समायोजनासाठी अध्ययन-अध्यापनातील बदल /अनुकूलन अभ्यासणे.

- अभ्यासक्रम कार्यवाहीतील अनुकूलन- शैक्ष णक धोरणानुसार दिव्यांगांना कोणत्याही वषयातील सूट मळाली नाही.
- अभ्यासपूरक साहित्य- दिव्यांग वद्यार्थ्यासाठी सर्व सामान्य वद्यार्थ्यांचेच अभ्यासपूरक साहित्य वापरले.
- अभ्यासपूरक कार्यक्रम- एका शक्षकांनी दिव्यांग (मतिमंद) वद्यार्थ्याला अभ्यासपुरक कार्यक्रमाचे आयोजन करून स्वनि र्मत साहित्याचा वापर केले. तर एका शक्षकांनी अभ्यासपूरक कार्यक्रमाचे आयोजन केले नाही.
- स्व अध्ययन- १) online माहिती मळ वणे,
  २) वशेष शाळांना (कर्णब धर) भेटी देणे ,
  ३) वशेष शाळेतील शक्षकांशी चर्चा करणे.
- शालेय कृतीतील बदल- १) बैठक व्यवस्थेत शक्षकांच्या जवळ बस वणे.
  २) दिव्यांगाच्या आवडीनुसार मत्रांच्या सोबत बसण्यास प्राधान्य
- शालेय वेळापत्रकातील बदल- शालेय वेळापत्रकात शक्षकांनी कोणत्याही प्रकारचे समायोजन केलेले दिसून येत नाही.

- मुल्यमापनात केलेले बदल- दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद समायोजनाबाबत शक्षकांनी आकारिक मुल्यमापनात नोंदी घेऊन आवश्यकतेनुसार अध्ययन-अध्यापनात बदल केले.

उद्दिष्ट क्र. ४ दिव्यांग वद्यार्थ्यांना समावे शत शक्षण घेण्यासाठी समाज घटकांकडून घेतलेल्या सहकार्याचा अभ्यास करणे.

- पालक- अपंगांसाठीच्या व वध शबिरामध्ये सहभाग घेतला. आरोग्य तपासणी, वैद्यकीय उपचार, अपंग प्रमाणपत्र मळ वणे या बाबत पालकांनी सहकार्य केले.
- सहकारी शक्षक- मैदानी खेळ, व वध उपक्रमात सहभागी करून घेणे, दिव्यांग वद्यार्थ्या वषयी सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवणे.
- सहाध्यायी - अभ्यासात मदत करणे, दिव्यांगाला समजून घेणे, त्यांच्या अपंगत्वानुसार मदत करणे.
- शालेय प्रशासन- प्रशासकीय अ धकाऱ्यांकडून चौकशी, शाबासकी देणे, दिव्यांगाशी बोलणे.
- गावपातळी - दोन्ही शक्षक ग्रामीण भागातील आहेत, त्यामुळे दिव्यांग वद्यार्थ्यांचा गावाशी संपर्क येतो. गावकऱ्यांना शक्षकांनी मार्गदर्शन केलेले असल्यामुळे दिव्यांगाकडून होणाऱ्या चुकांकडे गावकरी दुर्लक्ष करू लागले

उद्दिष्ट क्र. ५ दिव्यांग वद्यार्थ्यांच्या प्रवेशावेळेचा आ ण सद्यस्थितीतील सर्वांगीण संपादणुकीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

कोष्टक क्र. १ अनुभवी शक्षक क्र. १ चे निरीक्षण

अ. क्र.	निरीक्षणाचे घटक	उपघटक	सुरुवातीचे	सध्याचे
१	अभ्यास	लेखन	येत नव्हते	लहान-लहान वाक्य लहु लागला.
		वाचन	येत नव्हते	अनुवाचन करू लागला
		श्रवण	अस्थिरता होती	लक्षपूर्वक एकू लागला.
		शैक्ष णक उपलब्धी	२ वर्ष नापास झाला होता	७ वी पर्यत शक्षण पूर्ण
२	वर्तन	संभाषण	अबोल राहत होता	कमान शब्दांचा वापर करून बोलू लागला
		शारीरिक हालचाली सवयी	अस्थिर, चंचल	अनावश्यक हालचालींवर नियंत्रण करू लागला
			गबाळेपणा	स्वच्छता प्रय झाला
३	समायोजन	वद्यार्थी	इतर वद्यार्थ्यांबरोबर समायोजनात अडचणी येत.	मैत्रीपूर्ण सबंध निर्माण झाले
		इतर शक्षक	अजिबात समायोजन	शक्षकांचे ऐकू लागला

			नव्हते.	
		वर्ग शक्षक	सुरवातीला समायोजन करणे कठीण जात होते.	आदर व प्रेमळपणे बोलणे.
		पालक		

निष्कर्ष:- सलग सात वर्ष शक्षकांच्या, इतर वद्यार्थी, सहकारी शक्षक ह्यांच्या सहवासात राहिल्यामुळे अध्ययनात सुधारणा झाली. इतरांशी समायोजन करता आले.

कोष्टक क्र. २ अनुभवी शक्षक क्र. २ निरीक्षण

अ.क्र.	निरीक्षणाचे घटक	उपघटक	सुरुवातीचे	सध्याचे
१	अभ्यास	लेखन	साधारण	आवश्यक/ गरजेपुरता लहू शकतो
		वाचन	नाही	सोपे शब्द, वाक्ये वाचू लागला
		श्रवण	नाही	समजपूर्वक श्रवण करू लागला
		शैक्ष णक उपलब्धी	नाही	सातवीपर्यंत शक्षण
२	वर्तन	संभाषण	बोलतांना अडखळत	दैनंदिन व्यवहार सुलभ होऊ लागला
		शारीरिक हालचाली	अतिरिक्त हालचाली होत	हालचालींवर नियंत्रण देवू लागला
		सवयी	अस्वस्थता, चंचलपणा, आक्रमक होणे	आक्रमक स्वभावाला मुरड घालू लागला.
३	समायोजन	वद्यार्थी	अल्प प्रमाणात	सहज करू लागला
		इतर शक्षक	नाही	शक्षकांशी बोलू लागला
		वर्ग शक्षक	अजिबात नाही	आदराने बोलू लागला.
		पालक	ठीक	आता कौंटूबिक आंतर क्रया करू लागला

निष्कर्ष :- शक्षकांच्या सहवासात येण्यापूर्वी दिव्यांगाचे वर्तन आक्रमक होता, जे शक्षकांच्या प्रयत्नांनंतर बदललेले दिसून येते.

कोष्टक क्र. ३ शक्षकांनी दिव्यांगांना केलेले मार्गदर्शन

मार्गदर्शन / शक्षक	शैक्ष णक	व्यावसायिक
शक्षक क्र.१	माध्य मक शक्षणासाठी मार्गदर्शन केले परंतु गावात माध्य मक शाळा उपल्बध नाही .	कार्यानुभव, वृक्षारोपण, यासारख्या अभ्यासपूरक कार्यक्रमातून शेती वषयक कौशल्य वक सत झाले. त्यानुसार व्यावसायिक मार्गदर्शन केले. दिव्यांग आता घरच्यांना शेतीत व घरकामात मदत करतो.
शक्षक क्र.२	माध्य मक शक्षणासाठी मार्गदर्शन करून दिव्यांग पुढील शक्षण घेत आहे.	स्वयं उद्योग बाबत व्यावसायिक मार्गदर्शन केले आहे.

समारोप :- आंतरराष्ट्रीय आ ण राष्ट्रीय पातळीवर दिव्यांग वद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात आणण्यासाठी व वध नियम, कायदे तयार झाले आहेत. त्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी शक्षकांना व वध पातळीवर प्र शक्षण देण्यात आले, परंतु आजही शालेय प्रवाहात दिव्यांग वद्यार्थी फारसे आढळत नाही. कारण वद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात ठेवण्यासाठी शक्षकांना अनेक वध प्रयत्न करावे लागतात. त्यासाठी शक्षकांमध्ये सहनशीलता, सहिष्णूता या गुणांची आवश्यकता असते. प्रस्तुत शोध निबंधातील दोन प्राथ मक शक्षकांनी दिव्यांग वद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात राहण्यासाठी अनेक वध प्रयत्न केले त्यामुळे हे वद्यार्थी ७ वी पर्यत शकू शकले. वद्यार्थ्यांच्या आवडी निवडी लक्षात घेऊन एका शक्षकांने त्याच्या शेती वषयक कामाची आवड लक्षात घेऊन त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी ते उपयुक्त ठरले आहे. तर दुसऱ्या शक्षकांनी या वद्यार्थ्याचे शैक्ष णक मार्गदर्शन केल्यामुळे तो वद्यार्थी माध्य मक शक्षण घेत आहे. अशा शक्षकांच्या जाहीरपणे आदर सत्कार करून त्यांनी केलेल्या कृतीची दखल शासनाने, समाजाने घेतल्यास इतर शक्षकांनाही ते प्रेरणादायी ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ-

Kumar, V.T., Prabhakar,N., *Education of Children with Special Needs in Bhavita Centers of Inclusive Education under SSA: A Case study of Chittoor district of Andhra Pradesh*, *National Seminar on Inclusive Education: Challenges and Issues*

Kurhade, M.W., To develop various activities for mentally retarded students in regular rural primary school, National Seminar on Inclusive Education: Challenges and Issues

गुल्हाने, जी., धांडे के. (२०१२). *अध्ययन अक्षमता*. अमरावती, नभप्रकाशन.

सोहनी, च. , शरोडे, सं. (२०१६). *समावेशक शक्षण* , पुणे. सु वचार प्रकाशन मंडळ.

त्यागी, जी., बेला, (२०१६). *समावेशी शक्षा*, आगरा-२. श्री वनोद पुस्तक मंदिर .

त्यागी, जी., (२०१६). *समावेशी शक्षा*, आगरा-२. श्री वनोद पुस्तक मंदिर .

मुदगडे, जे. आर., (२०१६). *मतिमंद मुलांचे वशेष शक्षण*, लातूर. संकल्प पब्लिकेशन.
ढेरंगे, पी., (२०१०) केस स्टडी (सं.) ,ना शक. श्रीरंग प्रंटर्स.
सर्व शक्षा अ भयान, *समावेशक शक्षण*, प्राथ मक शक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका, (२००६), पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्ष णक संशोधन व प्र शक्षण परिषद.
सर्व शक्षा अ भयान, *अंपग समावे शत शक्षण*, मुंबई, महाराष्ट्र प्राथ मक शक्षण परिषद
नांदेडे, गो., (२०१६). *वशेष गरजा असलेल्या बालकांचे समावेशन- प्राथ मक टप्पा*, पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्ष णक संशोधन व प्र शक्षण परिषद
कुऱ्हाडे, ना. वा., (२०१५, जून), सकारात्मक दृष्टीकोनाची गरज . जीवन शक्षण, ६०-३, १९